

Prof.Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş bəzi antroponimlərin etimoloji təhlili

Mehdiyeva Mətanət
ADPU, Azərbaycan dili və onun
tədrisi texnologiyası kafedrası
mehdiyeva_m@mail.ru

XÜLASƏ

Dünyada hər bir xalqın özünəməxsus adqoyma ənənəsi var. Şəxs adları millətin kimliyini, özünəməxsusluğunu göstərən etnik əlamətdir. Adlar xalqın milli möhürüdür. Antroponimlər, onların etimologiyası ilə bağlı bir çox dilçi alimlər tədqiqat işləri yazmışlar. Bu alimlərdən Ə.Tanrıverdinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alimin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası dilçiliyimizdə layiqli yerini almışdır. Alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş şəxs adlarının ətraflı etimologiyasını vermiş, digər dilçilərin fikirlərini də müqayisə edərək araşdırma aparmışdır.

Məqalədə alimin dastanda işlənmiş antroponimlərin etimoloji təhlili haqqındakı fikirlərindən söz açılır.

Açar söz: antroponim, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, etimoloji təhlil, qadın adları, kişi adları

Этимологический анализ некоторых антропонимов, разработанных в эпосе «китаби деде коргуд» профессором А. Танрыверди

Мехтиева Матанат
АДПУ, Кафедра азербайджанского языка
и технологии его обучения
mehdiyeva_m@mail.ru

РЕЗЮМЕ

У каждой нации мира есть свои традиции именования. Личные имена - это этнические символы, которые указывают на самобытность и идентичность нации. Имена - это национальная печать народа. Многие лингвисты написали исследования по этимологии антропонимов. Среди этих ученых необходимо упомянуть имя А. Танрыверди. Монография ученого «Личные имена в «Китаби Деде Коргуде» заняла достойное место в нашем языкознании. Ученый дал подробную этимологию имен людей, употребляемых в эпосе «Китаби Деде Коргуд», сравнил мнения других лингвистов и провел исследования.

В статье рассматриваются взгляды ученого на этимологический анализ антропонимов, развитые в эпосе.

Ключевые слова: антропоним, эпос «Китаби Дада Коргуд», этимологический анализ, женские имена, мужские имена

**Etymological analysis of some anthroponymy developed in the epos
“Kitabi Dede Gorgud” by professor A. Tanrıverdi**

Mehdiyeva Matanat
ADPU, Department of Azerbaijani language
and its teaching technology
mehtiyeva_m@mail.ru

SUMMARY

Every nation in the world has its own naming traditions. Personal names are ethnic symbols that indicate the originality and identity of a nation. Names are the national seal of the people. Many linguists have written studies on the etymology of anthroponymy. Among these scientists it is necessary to mention the name of A. Tanrıverdi. The scholar's monograph “Personal names in “Kitabi Dede Gorgud” have taken a worthy place in our linguistics. The scientist gave a detailed etymology of the names of people used in the epos “Kitabi Dede Gorgud”, compared the opinions of other linguists and conducted research.

The article examines the views of the scientist on the etymological analysis of anthroponymy, developed in the epos.

Key words: anthroponymy, epos “Kitabi Dede Gorgud”, etymological analysis, female names, male names

Annotasiya. Dilimizin qədimliyi özünü qədim şifahi və yazılı mənbələrdə daha ətraflı şəkildə göstərir. Hər bir xalqın onomastik sistemi milli xüsusiyyətlər daşıyır. Antroponimik vahidlər də bu sıradadır. Adqoyma ənənəsi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında daha qabarıq şəkildə öz əksini tapıb. Dastanda işlənmiş şəxs adlarının etimologiyası barədə alim Ə.Tanrıverdinin linqvistik fikirləri xüsusilə seçilir.

Aktuallıq. Dilimizin onomastik sistemi digər şöbələrə nisbətə gənc sahədir. Bu sahədə alimlərin araşdırmaları həmişə diqqət mərkəzindədir. Antroponimlərin etimologiyası da həmişə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu sahədə dilçilərin araşdırmaları maraqlı faktlar aşkarlayır.

Metod. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Azərbaycan dilində onomastika “advermə elmi” anlamında işlənir. Qeyd edək ki, dilçiliyin maraqlı və bir qədər gənc sahəsidir. A.Paşayev qeyd edir ki, *onomastik vahidlərin tədqiqinə XIX əsrdə A.Bakıxanov və M.F.Axundzadə tərəfindən başlansa da, onlara hərtərəfli maraq ancaq son 30-35 ildə daha da artmış və onların müxtəlif sahələri ətraflı tədqiq olunmaqdadır* (1,s.3). Xüsusi adlar hər bir xalqın tarixi, dili, eləcə də, milli varlığını təsdiq edən, tanıdan abidələrdir. Dilimiz xüsusi adlarla zəngindir. Onlardan antroponimlər və onlara sinxronik - diaxronik aspektdən yanaşmaq maraqlı olar. Dünyada hər bir xalqın özünəməxsus adqoyma ənənəsi var. Adqoyma dünya xalqlarının fərdi etnopsixologiyası, mental şüuru ilə bağlı məsələdir. Şəxs adları millətin kimliyini, özünəməxsusluğunu göstərən etnik əlamətdir. Azərbaycan xalqının tarixində illər boyu formalaşmış türk mənşəli ad sistemi və adqoyma ənənəsi mövcuddur. Eyni zamanda, dilimizdə beynəlmiləl ad sistemindən də istifadə edilir. Azərbaycan dilçiliyində antroponimlərlə bağlı M.Adilov, O.Mirzə, H.Həsənov, Ə.Tanrıverdi, R.Xalıqova M.Çobanov, A.Paşayev, H.Əliyev, V.Yunusova və digər alimlərin dəyərli tədqiqatları vardır. Bu yazımızda diqqətimizi çəkən prof.Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adları, onların etimologiyası ilə bağlı maraqlı fikirləri oldu.

Antroponim termini şəxs adlarını, ata adları və soyadları, ləqəbləri, təxəllüsləri özündə birləşdirir. Şəxs adları vaxtilə insanları bir-birindən fərqləndirmək üçün qoyulub. Azərbaycan xalqının qədim tarixi qaynaqları sübut edir ki, xalqımızın etnogenezinin əsasını təşkil edən oğuz türklərində spesifik adqoyma adət-ənənəsi olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu adət-ənənə müşahidə olunur. Qədim oğuz türkləri öz övladlarına şəxs adını ancaq yeniyetməlik dövründə verərmişlər. Dastanda Buğac, Beyrək adlarının verilməsi ilə bağlı süjetlərdə bu ənənə öz əksini tapıb.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə yanaşı, türk dillərinin ilk yazılı qaynaqları olan Orxon-Yenisey abidələrində də işlənən şəxs adları rəngarəngdir. *Ağuş, Kutluğ Yarğan, Buna Çıksın, Eletmis, Ərən Uluğ, Erkin, Etrük, Əzgənə, İsyi Likən, İstəmi, İnal Ögə, İnançu Bilgə, Yalasaka, Yoğa, Küni Tirik, Kapağan, Kuni Sənun, Oğul Tarkan* və s. (2, s.345-373).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dədə Qorqud insanlara ad verən tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verilir. Maraqlı burasıdır ki, Dədə Qorqud körpələrə deyil, böyüklərə ad verir. Kiçik yaşlarda uşaqların adı olmur, onlar öz sahiblərinin və ya tayfada məşhur şəxsin, bəlkə də ağsaqqalın adı ilə tanınır (3,s.6-7). Şəxs adları hər bir milləti tanıdan, onun seçilməsi üçün vacib hesab olunan dil elementlərindəndir. Şəxs adları hər bir xalqın dünya mədəniyyətinə özünü təqdimatıdır.

Prof.Ə.Tanrıverdi “Dədə Qorqud”da işlənən şəxs adlarının tədqiqatçısı kimi dilçiliyimizdə öz sözünü demiş alimlərdəndir. Alimin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası dilçiliyimizdə layiqli yerini

almışdır. Əsərdə Ə.Tanrıverdi dastandakı antroponimlərdən bəhs etmiş, məsələnin tədqiqi tarixinə toxunmuş, antroponimik vahidlərin mənşəyini elmi etimologiyanın müasir prinsipləri əsasında izah etmişdir. Alimin "Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi" adlı doktorluq dissertasiyası da məhz bu mövzuda yazılmışdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ə.Tanrıverdi qorqudşünas alim kimi dastanla bağlı əhatəli lingvistik şərhlər vermiş və dastanla bağlı yazdığı elmi əsərlərlə qorqudşünaslığa böyük töhfələr bəxş etmişdir. Alimin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına həsr etdiyi əsərlərinin siyahısını qeyd etsək, yerinə düşər: "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları", "Kitabi-Dədə Qorqud" və qərb ləhcəsi", "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili", "Dədə-Qorqud" kitabının dil möcüzəsi", "Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları", "Dədə Qorqud" kitabında at kultu", "Dədə Qorqud" kitabının obrazlar aləmi", "Dədə sözü işığında", "Çal qılıncım, xan Ozan", "Dədə Qorqudun möcüzələr dünyası", "Dədəm Qorqudun zamanı", "Dədəm Qorqudun sözü"

Prof. S.Sadıqova alimin "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" əsəri haqqında yazır: "Ə.Tanrıverdinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" tədqiqatı mövzu yeniliyi, problemin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addım kimi qiymətləndirilməlidir" (4,s.53).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş antroponimlərin sayı və mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu haqda M.Ergin, Anar, Ş.Cəmşidov, İ.Şıxıyeva, M.Çobanov və digərləri fikirlər söyləmişlər. Bu barədə Ə.Tanrıverdi qeyd edir ki, *statistik hesablamalardakı müəyyən fərqlər nəzərə alınmazsa, "DədəQorqud" da 100-ə yaxın antroponimin işlədilməsi faktı, şübhəsiz ki, doğrudur. "Dədə Qorqud"dakı antroponimləri işlədilmə məqamları baxımından 10 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar* (5, s.181). Alim bu bölgədə adları belə qruplaşdırıb: oğuz qəhrəmanlarının adları, oğuz qadınları, aşağı təbəqə nümayəndələrinin adları, müqəddimədə işlənən antroponimlər, titullar və s. Alimin fikrincə, *kişi adlarında igidlik, qorxmazlıq, qadın adlarında isə gözəllik motivi əsasında formalaşma qabarıq şəkildə nəzərə çarpır* (5,s.182).

Dastandakı antroponimlərdən söhbət açarkən ilk növbədə Dədə Qorqud adı diqqət çəkir. Dədə Qorqudun adı həm müqəddimə, həm də bütün boylarda işlənib. M.Ergin Dədə sözünün Qorqud sözünə sonradan əlavə edildiyini qeyd edib. Antroponim müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür də izah edilmişdir. Ə.Tanrıverdi isə "Qorqud" antroponiminin "xeyir qoruyan", "od tanrısı" mənasında izahını daha doğru hesab edir.

Dastanda diqqət çəkən kişi adları sırasında Bayındır, Baybican, Qazan, Qanturalı, Qarabulaq, Qaraca çoban, Dəli Qarçar, Dəmirgüci, Dirsə xan oğlu Buğac, Basat, Dəli Domrul, Qipçaq Məlik və digərlərini qeyd edə bilərik. Bir şeyi də qeyd etmək maraqlıdır ki, dastandakı 100-ə yaxın şəxs adlarından 60-ı

a,b,q,d və y səsləri ilə başlayır. Bir neçə kişi adının etimologiyası ilə bağlı fikirlərə diqqət edək.

"Baybican" antroponimi haqqında bir çox dilçilərin elmi fikirləri vardır. Ə.Tanrıverdi qeydedir: "Qədim türk dilində hökmdar, rəhbər, knyaz və s. mənalarda olan, müasir ədəbi dilimizdə isə rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət forması kimi işlədilməyə başlayan bəy(bəg) titulu "Baybican bəg" antroponimik vahidində həm titul, həm də mürəkkəb quruluşlu adın I komponenti kimi iştirak etmişdir" (5,s.200). Alim sonra fikrini belə tamamlayır: "Q.Qeybullayevin "Dağlıq Qarabağdakı Bdcenexut /Bcenexut/ oronimi peçeneq (beçənə) etnoniminin fonetik variantıdır" fikri də Baybican, Bican, Beçənə, Bücən antroponimlərinin peçeneq (beçənə) etnonimi əsasında yarandığını təsdiqləyir (5,s.201). Qeyd edək ki, müasir antroponimlərimiz içərisində bu ad işlənir.

"Basat" antroponimi haqqında isə Ə.Tanrıverdi bu fikirləri qeyd edir: "İgidlik simvolla, mürəkkəb quruluşlu "Basat" antroponimində "at basuban" feili bağlama tərkibinin sintaktik-semantik tutumu daşlaşmış vəziyyətdədir. Buna səbəb həmin birləşmədəki inversiya, konkret desək, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan "at" zooleksemi ilə "basuban" feili bağlamasının "-uban" qrammatik şəkilçisinin iştirakı olmadan yerini dəyişməsidir" (5,s.206). Bu antroponim də müasir antroponimlərimiz sırasında işlənir.

K.Bəşirov və M.Seyidov "Qazan" antroponimini "ucalan", "uca" mənasında izah etmişlər. Ə.Tanrıverdi bu fikrə əsaslanaraq qeyd edir ki, bu mənə "Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimik modelindəki hər üç vahidi bir semantik şaxədə birləşdirir (5,s.255).

"Dirse" antroponimi haqqında Ə.Tanrıverdi qeyd edir ki, bu antroponimin sonundakı "sə" hissəciyi "adam" anlamlı vahid funksiyasında işlənmiş və müasir türk dillərində arxaikləşmişdir.

"Buğac" antroponimi türk mənşəli olsa da, müasir dilimizdə şəxs adı kimi işlənir. Amma müasir fars antroponimləri sırasında yer alıb. Bu antroponim haqqında da maraqlı fikirlər vardır. Ə.Tanrıverdi bu fikirdədir ki, "Buğa" apelyativinin antroponimə çevrilməsi, bir tərəfdən, türk etnoqrafiyası ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, semantikasında igidlik, güclülük kimi keyfiyyətlər ifadə etməsidir" (5,s.223). Deməli, alim "buğac" leksik vahidinin igidlik rəmzi kimi "Buğac" antroponimə çevrilməsi fikrini məqbul hesab edir.

"Bayındır" antroponimi Drezden nüsxəsində iki şəkildə - bayandar və Bayındır yazılmışdır. Dastanda xan titullu qəhrəman kimi Bayındır, Dirsə və Oğuz xan verilir. Bayındır digər ikisindən fərqli olaraq "xanlar xanı" titullunu daşıyır. Antroponim haqqında Ə.Tanrıverdi yazır: "Bayındır antroponiminin apelyativini bay/bəy, varlı/ +ı/-la şəkilçisinin sinonimi /+n (qayıdış növ şəkilçisi /+dır (təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən qrammatik-leksik funksiyalı şəkilçi (kök və şəkilçi morfemlərinə ayırsaq, bayındır apelyativinin feilin əmr

şəklində (II şəxs təkdə) işləndiyi aydınlaşır "(5,s.234). Qeyd edək ki, antroponim dilimizdə hal-hazırda antroponim kimi yox, toponimik vahid kimi işlənir. Məsələn, Bayandurçay, Bayandurlu və s. Amma fars antroponimləri sırasında "Bayandur" şəklində işləkdir.

Təbii ki, bu yazımızda dastandakı antroponimlərin hamısının təhlilini verə bilmərik. Qorqudşünas Ə.Tanrıverdi isə "Dədəm Qorqudun sözü" kitabında çox maraqlı faktlara istinad edərək dastandakı antroponimlərin elmi izahını vermişdir.

Dastandakı kişi şəxs adlarının bəziləri müasir antroponimlər sırasında indi də işləkdir. Məsələn, Rüstəm, Əli, Əbubəkr, Şəmsəddin, Həsən, Hüseyin, Tural, Məlik, Məhəmməd, Osman, Oğuz, Paşa və s.

Dastanda Ayişə, Ayna Mələk, Banıçiçək, Boyu uzun Burla xatun, Boğazca Fatma, Pəri, Sarı tonlu Selcan xatun, Yetər, Zəlixə, Zübeydə kimi maraqlı qadın adları da işlənib. Məsələn, "Ayışə" antroponimi dastanın müqəddiməsi və II boyunda işlənib. Ərəb mənşəli sözdür və "canlı", "ölməz" mənasındadır. "Ayna Mələk" antroponimi haqqında Ə.Tanrıverdi yazır: "Ayna apelyativi fars mənşəli "güzgü" anlamlı "ayinə" sözünün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır." Mələk" isə ərəb mənşəli olub "dini təsəvvürə görə Allahın ən yaxın xidmətçiləri olan fəvqəltəbii bir məxluq; məcazi mənada gözəl, həlim, nəcib (adam) mənasını ifadə edir" (5.s.199).

Dastanda işlənən Banıçiçək, Fatma, Selcan, Pəri, Yetər, Zübeydə və digər qadın adları müasir antroponimlər sistemində də işləkdir.

Ə.Tanrıverdi dastandakı qadın şəxs adları, eləcə də, titullar, ləqəblər, onların etimologiyası haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Alim hər bir adın etimologiyası haqqında müxtəlif alimlərin fikirlərini təhlilə cəlb etmiş, müqayisəli şəkildə araşdırma aparmışdır.

Nəticə. Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, müasir antroponimlər sistemimizə nəzər saldıqda görürük ki, bu gün istər kişi, istərsə də qadın adlarından istifadədə bir qədər özgələşmə hiss olunur. Valideynlər çalışırlar ki, yeni doğulan körpəyə avropasayağı adlar qoysunlar. Düzdür, ad seçərkən sadə, axıcı, ahəngdar səslənən, real həyatla səsləşən adlardan istifadəyə üstünlük verən müasirlik prinsipi də nəzərə alınmalıdır. Amma çalışmalıyıq ki, övladlarımıza, əsasən, türk mənşəli adlar qoyaq. Çünki onomastik vahidlər bizim milli kaloritimizi əks etdirir. Bu baxımdan ad seçərkən millilik prinsipi qorunmalıdır. Ə.Tanrıverdi bir dilçi alim kimi öz yaradıcılığında həmişə bu millilik prinsipinə istinad etmişdir. Alimin dastana ruhən bağlılığı bunu bir daha sübut edir. Xalqını, dilini sevən alim qorqudşünas alim olmaqla yanaşı, dilimizin tarixi qrammatikasını da əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir. Bu alimin dilinə, onun tarixi kökünə olan maraq və sevgisinin sübutu kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev A.M. Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri. Bakı, Mütərcim-2005, 191 s.
2. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
3. Sədiyev Ş.M. Adlar necə yaranmışdır. Bakı: Gənclik, 1969, 70 s.
4. Əzizxan Tanrıverdi- 60, "Elm və təhsil", Bakı, 2018, 208 s.
5. Ə.Tanrıverdi Dədəm Qorqudun sözü, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 264 s.